

Сердюк І. А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини
Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності
Національної поліції України
<https://orcid.org/0000-0002-3655-721X>*

ТРАКТУВАННЯ СУТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

INTERPRETATION OF THE ESSENCE OF LEGAL RESPONSIBILITY IN DOMESTIC HISTORICAL AND LEGAL THOUGHT OF THE MID-19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Юридична відповідальність є одним із ключових правових інститутів, що зазнав значних трансформацій у процесі свого історичного розвитку. На відміну від сучасних підходів, які розглядають її як самостійну категорію, українські правознавці-позитивісти XIX – початку XX століття не виділяли юридичну відповідальність в окремий інститут. Вони сприймали її насамперед як **санкцію** або **невід'ємну складову правопорушення**, що завершує процес реалізації правової норми. У цей період юридична відповідальність асоціювалася переважно з **покаранням** у рамках кримінального права.

Науковці підкреслювали важливість як об'єктивних (зовнішній факт порушення), так і суб'єктивних (внутрішній стан, воля, намір) елементів правопорушення, що свідчило про зародження гуманістичних ідей. Ця тенденція знайшла своє відображення в прагненні до індивідуалізації покарання, його пропорційності та спрямованості на виправлення злочинця, що заклало основи сучасної концепції кримінальної відповідальності.

Правознавці, зокрема М. Палієнко та Є. Спекторський, також досліджували співвідношення між правом, примусом та відповідальністю. Вони визнавали, що право як соціальний регулятор відрізняється від інших, наприклад моралі, саме наявністю зовнішнього примусу. Водночас, вони відзначали, що не кожне порушення закону тягне за собою відповідальність, особливо у сфері політичної діяльності. Є. Спекторський розрізняв судову та політичну відповідальність, наголошуючи, що остання ґрунтується на доцільності, а не на протизаконності дій, що є важливим аспектом для функціонування демократичних інститутів.

Аналіз праць українських правознавців-позитивістів показує, що хоча вони й не розглядали юридичну відповідальність як окремий інститут, їхні дослідження заклали фундамент для подальшого розвитку цієї правової категорії. Вони зосередили увагу на покаранні як завершальному етапі протиправної поведінки та розпочали класифікацію правопорушень, що призвело до формування сучасної концепції юридичної відповідальності.

Ключові слова: *позитивістська теорія права, юридичний позитивізм, юридична відповідальність, санкція, інститут права.*

Legal responsibility is one of the key legal institutions that has undergone significant transformations in the process of its historical development. Unlike modern approaches that consider it as an independent category, Ukrainian positivist lawyers of the 19th and early 20th centuries did not single out legal responsibility as a separate institution. They perceived it primarily as a sanction or an integral component of an offense that completes the process of implementing a legal norm. During this period, legal responsibility was associated mainly with punishment within the framework of criminal law. Scientists emphasized the importance of both objective (external fact of violation) and subjective (internal state, will, intention) elements of an offense, which indicated the emergence of humanistic ideas. This trend was reflected in the desire to individualize punishment, its proportionality and focus on the correction of the offender, which laid the foundations of the modern concept of criminal responsibility. Legal scholars, in particular M. Palienko and E. Spektor-sky, also studied the relationship between law, coercion, and responsibility. They recognized that law as a social regulator differs from others, such as morality, precisely in the presence of external coercion. At the same time, they noted that not every violation of the law entails responsibility, especially in the sphere of political activity. E. Spektorsky distinguished between judicial and political responsibility, emphasizing that the latter is based on the expediency, not on the illegality of actions, which is an important aspect for the functioning of democratic institutions. An analysis of the works of Ukrainian positivist lawyers shows that although they did not consider legal responsibility as a separate institution, their

research laid the foundation for the further development of this legal category. They focused on punishment as the final stage of unlawful behavior and began the classification of offenses, which led to the formation of the modern concept of legal responsibility.

Keywords: *positivist theory of law, legal positivism, legal responsibility, sanction, institution of law.*

Постановка проблеми. У сучасному світі з'явилися і отримали бурний розвиток тенденції зміни підходів до розуміння таких важливих для виживання людства соціальних, правових, філософських явищ, як справедливість, рівність, моральність. Ці принципи вироблялись людством тисячоліття, але на кожному історичному етапі дещо змінювались їх зміст і розуміння. Сьогодення характеризується саме тим, що система співіснування і на загальнолюдському рівні, і на національному, що склалась після Другої світової війни, вже потребує радикальних змін внаслідок все більшого розповсюдження «права сили». Порушена сила права, яка випрацювалась останні сім десятиліть. Це, безумовно, відобразиться і на юридичній відповідальності, бо саме вона може врятувати сучасні суспільні відносини від хаосу і вседозволеності як з боку окремої особи, так і з боку держави.

В сучасній українській правовій системі права юридична відповідальність розглядається як самостійний правовий інститут. В його основу покладені правові засадничі принципи, що закріплені в Конституції України – верховенство права, справедливість, рівність. Але так було на завжди.

Метою статті є аналіз становлення юридичної відповідальності і українській теорії права від позитивістських підходів середини XIX – початку XX сторіччя до сучасного розуміння сутності категорії «юридична відповідальність». Цей період характеризується пануванням позитивістської парадигми наукового знання і в філософії, і в історії, і в юриспруденції.

Викладення основного матеріалу дослідження. Як правильно зауважував представник сучасного юридичного позитивізму Герберт Харт «Людське суспільство є суспільством осіб; і особи не розглядають себе чи одне одного просто як стільки-то тіл, що рухаються іноді шкідливими способами, яким потрібно запобігти або змінити. Замість цього особи інтерпретують рухи один одного як прояви намірів і виборів, і ці суб'єктивні фактори часто більш

важливі для їх соціальних відносин, ніж рухи, якими вони проявляються, або їхні наслідки. Якщо одна людина б'є іншу, то той, кого вдарили, не вважає іншого просто причиною болю для себе; бо для нього має вирішальне значення, чи був удар навмисним чи випадковим [1, с. 182].

Вже в цьому висловлюванні проявляється важливість розуміння сутності юридичної відповідальності та її місця в системі захисту суспільних відносин.

Видатний теоретик права Ганс Кельзен відзначав важливість і логічну структуру норми права, яка в сучасній теорії права (так само, як і в позитивістській) розглядається як трьохчленна структура: гіпотеза-диспозиція-санкція. Як він відзначав в «Загальній теорії права і держави» (1949) природа права полягає в примусового порядку та концепції «депсихологізованого наказу», яка характеризує правову норму як соціально організовану санкцію, а не психологічне явище «волі». Кельзен стверджував, що чинність правової норми залежить не від психологічного стану, а від її статусу в нормативній ієрархії, що відрізняє її від інших форм соціального порядку та зрештою визначає її як специфічний вид соціальної техніки для опосередкованої мотивації поведінки. І, впродовж цього положення, теоретик права відзначав важливість цієї структури та ієрархії соціальних регуляторів: «Красти не можна; якщо хтось украде, він буде покараний. ... Перша норма, якщо вона взагалі існує, міститься в другій нормі, яка є єдиною справжньою. ... Право – це первинна норма, що передбачає правову санкцію» [2, с. 61].

Повертаючись до роздумів Герберта Харта про важливість розуміння того, що є право, його структури, його важливості для кожної окремо взятої людини, треба відзначити його підхід до градації норм, що регулюють поведінку кожного у суспільстві: «Від кожної освіченої людини слід сподіватися здатності ідентифікувати ці характерні особливості за такою приблизною схемою: (1) норми права, що забороняють

певну поведінку або зобов'язують до неї під загрозою покарання; (2) норми права, що вимагають від людей компенсувати шкоду, якої вони завдали іншим; (3) норми права, які визначають, що треба робити при складанні заповітів, укладанні контрактів або інших угод, що надають права або створюють зобов'язання; (4) суди, що визначають, якими є правила і в яких випадках вони порушуються, а також призначають покарання або розміри компенсації; (5) законодавчий орган, що створює нові норми права та скасовує старі [3, с. 11].

Тож, охарактеризувавши погляди сучасних прихильників юридичного позитивізму, визначимо основні положення цієї концепції на початку її зародження в середині XIX століття. Треба зауважити, що в цій юридичній парадигмі не існувало підходу до юридичної відповідальності, як самостійного інституту системи права. Вона розглядалася як невід'ємний результат і складова процесу реалізації норми права – тобто як санкція. І тільки в кримінальному праві отримала розвиток теорія покарання як виду юридичної відповідальності, хоча сама дефініція не використовувалась прихильниками юридичного позитивізму. Взагалі, юридична відповідальність не поділялась на різноманітні види спочатку, пізніше почали згадуватися такі види відповідальності, як поліцейська (подібна чи тотожна адміністративній), політична, кримінальна, цивільна.

Так, наприклад, відомий український правознавець М. Ранненкамф в своїй «Енциклопедії права» (1913) виділив прояви порушення права у трьох видах: цивільне, чи приватне, кримінальне і поліцейське.

Порушення або неправо цивільне складається з дій, які притісняють приватні права іншої особи, що складає його приватні надбання і належить до сфери його особистої діяльності.

Порушення цивільні стосуються тільки матеріальних умов приватної особи, що не завдає особистих образ особі, не порушують загального порядку, тому вони накладають на порушника зобов'язання відшкодування шкоди.

Кримінальні порушення містять в собі не спір про право, а довільне заперечення права, іноді навіть повстання проти законів держави.

Кримінальні правопорушення правознавець назвав злочинами, під якими потрібно розуміти дії чи упушення, що заборонені правом під страхом покарання [4, с. 198].

Злочини поділяються, за важністю правопорушення, ступеню винуватості і призначеного покарання на злочини у строгому сенсі, за які передбачається більш тяжкі покарання; проступки, які підлягають більш легкому покаранню, і правопорушення, за які призначаються незначні штрафи і короткострокові арешти. Як бачимо, правознавець одним з перших серед українських правознавців намагався класифікувати злочини. Використання одночасно трьох критеріїв класифікації логічно некоректно, тому і результати такої класифікації дещо формальні. Хоча потрібно відзначити створення автором підвалин для сучасної класифікації злочинів за ступенем тяжкості протиправних дій.

Для розрізнення правопорушення цивільного і кримінального М. Ранненкамф ввів критерій покарання – неправо кримінальне є все те, що підлягає кримінальному переслідуванню і покаранню, неправо приватне – все те, що дає привід для подання позову і приватного стягнення.

Щодо поліцейського правопорушення чи неправа, то науковець вважав, що воно складається з дій, що передбачають можливість правопорушень, які розположують до злочинів, чомусь небезпечних і заборонених.

Поліцейські правопорушення не містять в собі ні спору про право, ні злої волі винуватця, а має тільки недолік необхідної уваги до інтересів інших.

Тому вони проявляються у вигляді легких арештів, штрафів, доган і мають на меті викликати увагу необережних осіб, вимусити їх у подальшому не вчиняти їх шкідливі дії чи таких, що є приводом для злочину.

Частина поліцейського права, що займається запобіганням і припиненням злочинів, має особливо тісний зв'язок із кримінальним правом. Межа між ними окреслюється загалом відмінністю предмета, цілей і засобів; у деталях же вона залежить від рівня культури, потреб, характеру держави й виявляється надзвичайно різноманітною. Нерідко трапляється, що проступки, які за своєю природою є поліцейськи-

ми, підпадають під кримінальні покарання, і навпаки.

Як зауважував М. Ранненкамф, у процесі еволюції уявлень про покарання простежується закономірний перехід від приватної помсти й пенальної системи до державної монополії на здійснення каральної влади. Посилення ролі держави зумовило усвідомлення покарання не як засобу задоволення окремих інтересів чи вигоди громад, а як інструмента забезпечення громадського спокою та примирення злочинця з суспільним порядком і моральними засадами.

На ранніх етапах (XVII–XVIII ст.) домінував залякувальний характер покарання, що проявлявся у створенні складних видів смертної кари та тяжких тілесних покарань. Поступово акцент почав зміщуватися на досягнення безпосередньої суспільної користі: поширювалися тяжкі роботи, заслання у віддалені місцевості тощо. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. сформувалося прагнення узгодити покарання з абстрактними вимогами справедливості й розуму, трансформувавши його у форму відплати. У вищих періодах розвитку цивілізації відчутною стала тенденція спрямовувати покарання на виправлення самого злочинця.

Разом з тим, жоден із цих підходів не мав абсолютного панування у певну добу: навіть найбільш гуманні кодифікації новітньої Європи зберігали елементи попередніх систем залякування. Пенальна система, що ґрунтувалася на оцінці зовнішньої шкоди та часто допускала викуп навіть за вбивство (як це було у давніх германців та інших первісних народів), розглядалася як концептуально хибна, однак її риси зберігалися тривалий час у правовій практиці.

Визначаючи сутність покарання, М. Ранненкамф зазначав, що воно є страждання, що накладається на злочинця кримінальним правосуддям у вигляді різноманітних насильницьких та утискаючих засобів. Злочин проявляється в усвідомленій волі і діях злочинця, покарання направляється безпосередньо на особистість злочинця. При цьому вимагається щоб покарання було особистим, індивідуальним і пропорційним вині.

Тобто, охарактеризовано сучасний принцип, покладений в основу кримінальної відповідальності – принцип індивідуальності відповідальності. Знову ж зауважуємо, що

термін «юридична відповідальність» не використовується, він замінюється на терміни злочин і покарання, що ще раз підтверджує вище надане положення про відсутність різних видів відповідальності.

Інший видатний український правознавець М. І. Палієнко в програмі з «Енциклопедії права» (1905) взагалі не згадував юридичну відповідальність, а правопорушення розглядав в розділі про юридичні факти, які науковець поділяв на правомірні (дозволені правочини та угоди) і неправомірні (неправомірний стан і правопорушення) [5, с. 4].

Важливою рисою права є наявність зовнішнього примусу, який проявляється у загрозі фізичного впливу та матеріальних страждань для особи, що відмовляється підкорятися встановленим вимогам. Право здатне забезпечувати виконання своїх приписів шляхом застосування сили [6, с. 11]. Ця особливість безпосередньо позначається на змісті юридичної відповідальності. Водночас наукова думка поставила під сумнів тезу про примус як визначальну ознаку права. Адже не кожне порушення правових норм, навіть за наявності можливості примусу, тягне за собою відповідальність. Це насамперед характерно для сфери державного володарювання: наприклад, монарх не може бути притягнутий до відповідальності за порушення закону в силу дії принципу монаршої недоторканності. Аналогічне положення поширюється й на парламентарів у державах із народним представництвом, адже вони не несуть юридичної відповідальності навіть за порушення законів, прийнятих ними ж самими.

Досліджуючи цю проблему, М. І. Палієнко наголошував, що право не має можливості безпосередньо втручатися у внутрішній духовний світ людини чи формувати його. Водночас він підкреслював значення психологічного стану правопорушника для визначення мотивів його дій. Саме психічний стан відіграє ключову роль у з'ясуванні ступеня вини у порушенні правових норм: «...при оцінці злочинів, тобто злочинних актів, право вимагає оцінки душевного стану злочинця, або дійсність цивільних угод вимагає від людей визначеного рівня зрілості та усвідомлення значення своїх дій» [6, с. 12]. Разом з тим, право обмежується лише тими аспектами, які безпосередньо його стосуються,

і не може регулювати психологічне життя особи, що виходить за межі його компетенції.

Науковець робить суттєве зауваження щодо співвідношення наказового характеру права та рівня розвитку особистої свідомості: право впливає на формування внутрішнього світу людини не шляхом прямого примусу, а через усвідомлення його ідей і принципів. Завдяки цьому право виявляється як інтелектуальний чинник суспільного буття, реалізуючи свою виховну функцію. Подібну роль відіграють і мораль чи релігія, однак право завжди спирається на авторитет зовнішньої сили. Саме ця властивість відрізняє його від інших соціальних регуляторів: суспільство залежить від визнання зовнішнього авторитету, а окрема особа може бути покарана за порушення чи невиконання приписів, закріплених у примусовій силі правової норми.

Відомий методолог та історик права Ф. В. Тарановський в підручнику «Енциклопедія права» зауважував, що необхідно розрізняти у будь-якому неправомірному вчинку два елементи:

- 1) об'єктивний – тобто зовнішній факт невиконання обов'язку і порушення чужого права;
- 2) суб'єктивний – тобто внутрішній моральний стан особи, яка наважується здійснити неправомірний вчинок.

Будь-який неправомірний вчинок становить собою суспільне зло – матеріальне з боку об'єктивного елемента цього вчинку та моральне з боку його суб'єктивного елемента. Право характеризується прямою об'єктивністю свого завдання, тобто прагненням до того, щоб здійснюване ним добро об'єктивно виражалося і усувало зло, об'єктивно ним виявлене.

В силу цього саме поняття правопорядку за своєю суттю не допускає непротивлення злу, що виявляється у неправомірних вчинках, і вимагає, навпаки, планомірного протидіяння йому. Протидія правопорушенню є водночас і тим моральним задоволенням потерпілого. Оскільки право у своїй дії розраховане на середню людину, воно не може вимагати від неї сприйняття й оцінки з огляду на те моральне задоволення, яке приносить потерпілому реакція правопорядку на правопорушення. Таке моральне задоволення є необхідним наслідком відплати,

що надається активному суб'єкту юридичного відношення [7, с. 284].

Серед різного роду юридичних санкцій особливе місце належить покаранню. Покарання є примусовим втручанням у сферу правових благ правопорушника. Воно полягає в тимчасовому або постійному позбавленні як особистих, так і майнових правових благ. Такими є: обмеження або позбавлення правоздатності, позбавлення волі, позбавлення життя (смертна кара), конфіскація майна, грошовий штраф тощо. Лише на нижчих щаблях культури покарання здійснюється приватними особами (помста); з розвитком культури накладення покарання стає винятковою функцією публічної (родової, общинної), а особливо – державної влади.

Правопорушення, що тягнуть за собою покарання для правопорушника, виділяються як особливий вид, так звані кримінальні правопорушення, або злочини. Їм протиставляються цивільні правопорушення, за які карається і слідує санкція іншого, не карального в тісному сенсі, характеру, головним чином – винагорода потерпілому за завдані збитки і шкоду.

Межа, що відокремлює цивільні правопорушення від кримінальних, історично рухлива. Окремі правопорушення з часом змінюють свою природу [с.289].

Розглядаючи природу політичної відповідальності, Є. В. Спекторський, видатний представник київської правової школи другої половини XIX ст. зауважував, що «судова відповідальність полягає в тому, що палата або палати судять або, у крайньому разі, звинувачують міністрів у порушенні законів, тобто у злочинах. Політична ж відповідальність полягає в тому, що народні представники судять не про протизаконність міністерської діяльності, а виключно про доцільність їхньої політики. І в країнах із розвинутим політичним життям така відповідальність виявляється цілком достатньою: за наявності свободи преси та інших засобів громадського контролю, при відсутності державної таємниці, при широкій гласності важко допустити, щоб міністри, виконуючи свої міністерські обов'язки, встигли вчинити злочин, тобто діяння, каране існуючими кримінальними законами – таке злочин завжди може бути запобіглено; з іншого боку, не можна допустити, щоб бажання законодав-

чих палат у будь-якому випадку здійснювати й карати небажаного міністра задовольнялося спеціально у вигляді виданих кримінальних законів із зворотною дією, тобто поширенням дії закону на час, що передував його виданню – такий прийом був би деспотичним і підривав би правосуддя [8, с.52].

Всі розглянуті автори вважаються прихильниками позитивістської парадигми наукового знання, яка була найбільш провідною в XIX столітті і на початку XX ст. Як відомо, позитивізм в юриспруденції поділявся на юридичний та соціологічний напрями. Важливим зауваженням є думка Є. Спекторського з цього приводу: «Синтетичний енциклопедизм у справжніх позитивістів не тільки не зник, а, навпаки, посилено висунувся вперед. Але щодо права він зрештою набув характеру енциклопедизму соціологічного. Почали більш-менш радикально відкидати самостійне значення юридичних норм і відносин та специфічно юридичні узагальнення, які можна витягти з цього матеріалу. Почали вчити, що право не є чимось самодостатнім і цінним саме по собі. В ньому почали бачити не більше, ніж судовий захист особистих або публічних інтер-

есів, які борються один з одним, або добре розраховану політику влади щодо підвладних, або тендітну надбудову над економічним фундаментом, взагалі щось, що перебуває у безумовній причинній залежності від суспільних, особливо господарських стихій і боротьби, що відбувається між ними. При цьому настільки типовий для всього юридичного побуту моральний, нормативний характер права або повністю відкидався як застаріла метафізика, або, в кращому випадку, зводився до мінімуму, як це ми бачимо у Єллінека» [9, с. 9].

Висновок. Тож треба відзначити, що українські правознавці-позитивісти, незалежно від їхнього конкретного напрямку (юридичного чи соціологічного), не вважали юридичну відповідальність окремим правовим інститутом. Натомість вони розглядали її як завершальний етап протиправної поведінки. Крім того, ці вчені переважно фокусувалися на кримінальній відповідальності, і в їхніх працях ще не було закладено основи сучасної класифікації видів юридичної відповідальності. Важливою рисою цієї доктрини є зародження принципу гуманізму в покаранні, що, зокрема, виявлялося в ідеї скасування смертної кари.

ЛІТЕРАТУРА:

1. H.L.A. Hart, *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law* (2nd ed., Oxford: Oxford University Press 2008). 556 p. | doi: 10.1093/acprof:oso/9780199534777.001.0001
2. Kelsen, *General Theory of Law and State* (1949). Cambridge. 1949. 550 p.
3. Харт Х.Л.А. Концепция права / Пер. з англ. Н.Комарова. Наукове видання. Київ: Сфера, 1998. 236 с.
4. Ранненкамф Н. Юридическая энциклопедия. Изд-е четвертое. Киев, 1913. 294 с.
5. Палиенко Н. И. Программа по энциклопедии права. 1905
6. Палиенко Н. И. Предмет и задачи энциклопедии права. Идея права. Ярославль, 1900.
7. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев. 1917.
8. Спекторський Е.В. Государство. Киев. 1918.
9. Спекторский Е.В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. Киев.1917.